

Grillig

Uit recensies van een voorloper van dit boek, *Brein-bevingen. Snelle omslagen in opinie en communicatie*:

‘Levendig... Plezierig... Aantrekkelijk... Leesbaar... Een uitstekende tekst... Nieuw conceptueel raamwerk... Prikkelend... Uitdagend... Helder... Aanbevolen... Alternatieve verklaringen... Verfrissend... Katalysator voor een paradigma-verschuiving... Van groot belang... Elegante structuur en toegankelijke stijl... Een didactische prestatie van formaat.’

‘Een baanbrekend boek.’

– Genootschap van Adverteerders

‘Ik hou van dit boek, omdat het de rij boeken die ernaast op de boekenplank staat zo effectief relativeert. Die gaan over planning en ontwerpen, of over zorgvuldig, voorspellend onderzoek. *Brein-bevingen* is een anti-planningsboek. Het overtuigt door de grote veelheid aan verklaringen waarom dingen anders gaan dan je denkt. Als je het uit hebt, kijk je ook anders om je heen [...]’

Hoe tegendraads dit boek ook is [...], het spoort intussen goed met de communicatiepraktijk, met chaotische agenda’s en met het links en rechts blussen van brandjes [...] je snapt wel eerder wat ons aan onbegrijpelijks dagelijks overkomt.’

– prof. dr. Cees van Woerkom (Wageningen Universiteit) in maandblad *Communicatie*

‘Tot op zekere hoogte is het boek te zien als een toepassing van de beschreven theorie: de lezer wordt in ieder hoofdstuk eerst vrolijk gemaakt met een goed beschreven casus, die noodt tot doorlezen, vervolgens wordt onrust gezaaid door de worsteling van de sociale wetenschappen met de betreffende materie, en op het kritieke punt introduceert de auteur een radicaal andere visie, een kwalitatief nieuw denksysteem met een open en dynamisch karakter.

Hoewel Van Ginneken zich zo pretentius niet uitlaat, kan het niet anders of het boek is bedoeld als katalysator om ook in de sociale wetenschappen een paradigmawisseling tot stand te brengen. [...] De strakke ritmiek van de verschillende hoofdstukken maakt dat hij nergens uit de bocht vliegt, en met zijn elegante opbouw en toegankelijke stijl vormt het boek een didactische prestatie van formaat.’

– dr. Ruud Abma (Universiteit Utrecht) in *Psychologie & Maatschappij*

Grillig

Klimaat, chaos en publieke opinie

Jaap van Ginneken

MAZIREL
PERS

Dit boek verschijnt ook in het Engels bij Palgrave MacMillan onder de titel *Climate, Chaos and Collective Behaviour: A Rising Fickleness*.

Omslagbeeld: Katsushika Hokusai, *Onder de golf voor de kust van Kanagawa* ('De grote golf'), 1830-32, kleurenhoutsneede, 26 x 38 cm, The Metropolitan Museum of Art, New York.

Omslagontwerp: ST-DUP (Sophie Balch & Tijn de Kok)

Opmaak binnenwerk: Crius Group, Hulshout

Illustraties: Studio Veen

ISBN 978 94 6249 978 2

E-ISBN 978 94 6249 979 9

NUR 770

© 2022 J. van Ginneken, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2022 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl/nl/mazirel-pers

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*‘De beste test van een briljante theorie [is dat] wat eerst wordt
gedacht onjuist te zijn, later wordt getoond vanzelfsprekend te zijn’*

(Assar Lindbeck, Nobelprijs Comité).

‘Je ziet het pas als je het doorhebt’.

(Johan Cruyff, voetbalfenomeen).

Inhoudsopgave

Voorwoord	11
Inleiding: een nieuwe visie	13
Klimaatverwarming en nieuwe epidemieën	13
Massapsychologie, en sociologie van collectief gedrag	18
Deel I: Publieke opinie	21
1. De publieke opinie als complex veranderend systeem	25
1.1. Een Scandi Icoon en Het Greta Effect	26
1.2. Het verschijnsel van de publieke opinie	31
1.3. Het grondbeginsel van complexe verandering	43
2. De voortdurende aanpassing van onze dagelijkse gespreksstof	59
2.1. Covid-geruchten in België en elders	60
2.2. Het verschijnsel van Horen-Zeggen	63
2.3. Het grondbeginsel van permanente omvorming	73
3. Rondzingende informatie bij mediahypes	89
3.1. Hollywood over Smeltend ijs en Stijgend water	90
3.2. Het verschijnsel van mediahypes	94
3.3. Het grondbeginsel van terugkoppelingslussen	106
Deel II: Opkomend collectief gedrag	123
4. Het ontstaan van synergie in menigten	127
4.1. De Avondklokrellen in Nederland	128
4.2. Het verschijnsel van mensenmenigten	131
4.3. Het grondbeginsel van synergievorming	144
5. De opkomst van patronen in opiniestromingen	155
5.1. De-globalisering en Anglo-Amerikaans Isolatio- nisme	156

5.2. Het verschijnsel van opiniestromingen	167
5.3. Het grondbeginsel van de opkomst van patronen	178
6. De zelschepping van sociale bewegingen	193
6.1 XR, Een Britse sociale beweging	194
Intermezzo: Hun feiten en cijfers	197
6.2. Het verschijnsel van sociale bewegingen	201
6.3. Het grondbeginsel van zelforganisatie	213
Deel III: Verschuivende publieke stemmingen	227
7. De evoluerende omgeving van modes en rages	233
7.1. Noordelijk bont, tussen mode en anti-mode	234
7.2. Het verschijnsel van modes en rages	237
7.3 Het grondbeginsel van evoluerende omgevingen	240
8. Kritieke drempels bij angsten en paniek	253
8.1 De angst voor besmetting uit het Oosten	254
8.2. Het verschijnsel van angst en paniek	259
8.3. Het grondbeginsel van kritische drempels	267
9. Mogelijke attractoren bij verontwaardiging en protest	281
9.1. Het Franse volksprotest tegen het milieu van de elite: de Gele Hesjes	282
9.2. Het verschijnsel van verontwaardiging en protest	285
9.3. Het grondbeginsel van mogelijke attractoren	296
Deel IV: Slot	303
10. Faseovergangen bij pieken en dalen op de beurs	307
10.1. Stieren en Beren op Wall Street	309
10.2. Het verschijnsel van <i>Crazes and crashes</i>	312
10.3. Het grondbeginsel van faseovergangen	321

11. Voorspellen, planning en fundamentele onzekerheid	335
11.1. Fukushima en kerncentrales als wondermiddel	336
11.2. Het verschijnsel van <i>forecasting</i>	338
11.3. Het vergeten grondbeginsel van fundamentele onzekerheid	353
12. Bijsturen van de publieke opinie door ‘issues management’?	365
Verantwoording	375
Literatuur	381
Register van namen	391
Register van concepten	393

Voorwoord

Ik zou dit boek in alle eerlijkheid de titel kunnen geven: Wat ik graag veertig jaar geleden had geweten. Het is een boek met ideeën, observaties en geleerde lessen, geen boek met managementtechnieken.
(Richard Farson, Amerikaans managementadviseur)¹

Het grootste voordeel van meer dan vijftig jaar overleven, is de vrijheid om excentriek te zijn. Wat een vreugde om in comfort en veiligheid de lichamelijke en geestelijke grenzen van het bestaan te onderzoeken, zonder me druk te maken over de vraag of ik er raar uitzie of raar klink. (James Lovelock, Brits milieukundige)²

Bij het voltooiën van dit manuscript werden de actualiteit en blijvende relevantie van het onderwerp onverwacht extra onderstreept, door de toekenning van de Nobelprijs voor Natuurkunde in het najaar van 2021 aan een Japanner, een Duitser en een Italiaan. Ze kregen de prijs voor de ontwikkeling van ‘baanbrekende modellen inzake de verborgen regels die complexe systemen beheersen, met inbegrip van voorspellingen over de menselijke invloed op het klimaat van de aarde’.³ Dit was allemaal voortgekomen uit de fascinerende ‘chaostheorie’ over schijnbare grilligheid, tevens van toepassing op de Covid-epidemie.

Aan de hand van actuele voorbeelden van massareacties op de aanstormende klimaatverandering en nieuwe wereldwijde epidemieën geeft dit boek in elf hoofdstukken en elf opeenvolgende kleine stappen een heldere uitleg van het mysterie van de publieke opinie en ‘complexe adaptieve systemen’ die vaak schuilgaan achter schijnbare chaos. Ieder hoofdstuk begint met een paragraaf over een uitgewerkt actueel voorbeeld van zo’n massareactie, gaat verder met een paragraaf over diezelfde

¹ *Management of the absurd*, p. 16

² *The ages of Gaia*, p. 3

³ *American Physical Society Newsletter*, 5 Okt. 2021.

categorie publieksverschijnselen en maakt in de laatste paragraaf een verbinding met overeenkomstige ontdekkingen in de natuur en de natuurwetenschappen. Dat moet bij de lezer telkens leiden tot een aha-ervaring of een plots nieuw inzicht, door een ‘Gestalt-switch’: het ‘omklappen’ van een vertrouwd patroon in ons hoofd.

Het is een poging om de geheimzinnige ‘chaostheorie’ (waarvan iedereen wel eens gehoord heeft, maar die vrijwel niemand zomaar in detail kan uitleggen), toe te passen op een afzonderlijk vak uit de psychosociale wetenschappen, met name op de buitennissige ‘massapsychologie’ en de tweeling-discipline ‘sociologie van collectief gedrag’, die door deze onvoorziene ontwikkelingen steeds belangrijker worden.

Dit boek is dus bedoeld voor de komende decennia. Enerzijds maken de eerste tekenen van klimaatverandering de bedoelde schijnbaar grillige processen dagelijks beter navoelbaar. Anderzijds sluiten daarbij ook steeds vaker opvallende massareacties aan: niet alleen *fake news*, geruchten en complottheorieën, maar ook harde confrontaties, gevoed door recent opgekomen sociale bewegingen en opiniestromingen, die vergezeld gaan van mediahypes, protesten, grote rellen, beurscrises, paniek.

Het vertrouwde mechanistische adagium in de wetenschap ‘meten is weten is voorspellen is beheersen’ verliest daarbij betekenis. Chaos neemt het bij gelegenheid over, maar we begrijpen nauwelijks hoe dat werkt. Ook onderzoekers, managers en bestuurders zijn tevergeefs op zoek naar nieuw houvast. In dit boek wordt berekend in welke vorm dergelijke grillige processen steeds meer invloed krijgen op ons dagelijks bestaan, ondanks de schijn van het tegendeel door het veelvuldig gebruik van computers en modellen. Dat brengt een brede waaier aan alternatieve inzichten, en legt ook een bodem voor heel andere manieren om daarmee om te gaan.⁴

4 Alle citaten en precieze gegevens (ook in de gevalsstudies) zijn letterlijk afkomstig uit betrouwbare bronnen en gecheckt. In deze publieksuitgave is het aantal bronverwijzingen en voetnoten echter tot een minimum teruggebracht. Nadere verwijzingen staan wel in voorlopers van het manuscript, en in eerder gemaakte binnen-universitaire readers.

Inleiding: een nieuwe visie

De wetenschap gaat vooruit. Met één begrafenis tegelijk (Max Planck, Duits natuurkundige).¹

We moeten af van het idee dat serieus werk zich beperkt tot het 'doodslaan van een welomschreven probleem in een beperkte discipline, terwijl breed integrerend denken wordt overgelaten aan cocktailparty's.' (Murray Gell-Mann, Amerikaans natuurkundige en Nobelprijswinnaar)²

'Goeiemorgen, Lekker weertje vandaag!' Zo zeggen we 's morgens vroeg gedachteloos tegen de burens als we de deur uitgaan, die ook net naar buiten komen. Het voelt alsof de klimaatverandering zich vooralsnog beperkt tot een graadje temperatuurverhoging en een paar extra zonne-uren, maar op andere dagen en verder weg van ons land hebben we al ongebruikelijke overstromingen van grote rivieren gezien of ongebruikelijke bos- en heidebranden, die duizenden huizen en gezinnen hebben getroffen. De verandering gaat voorlopig langzaam en met schokken, ook in de publieke reacties. We praten er onder elkaar over door en het veroorzaakt vlagen van opwinding in de massamedia en op het Internet, maar het complete plaatje blijft daarbij vaak buiten beeld en daarmee ook echte oplossingen.

Klimaatverwarming en nieuwe epidemieën

De wereldberoemde natuurkundige Stephen Hawking vatte de nabije toekomst in één zin samen: 'Het gevaar bestaat, dat we

¹ Nobelprijs 1918, voor de kwantumtheorie (Kucharski 2021, p. 90).

² *The quark and the jaguar* (Boston: Little & Brown 1994), p. 352. Coveney & Highfield, p. 8.

onszelf vernietigen – door onze [collectieve] domheid en inhaligheid' (Meyer, p.1). Het laatste drieledige VN-klimaatrapport kwam in 2022 tot de conclusie, dat we de afgesproken klimaatdoelen van hooguit anderhalve graad opwarming niet gaan halen. Met wat er nu sluitend is afgesproken zitten we al op een koers van twee graden; met wat er niet is afgesproken gaan we wellicht zelfs over de drie graden heen. Na de recente rampzalige overstromingen in Zuid-Afrika zei president Ramaphosa bovendien over klimaatverandering 'dat die toeslaat op het moment dat je dat het minst verwacht'.

Het slaat toe op het moment dat je dat het minst verwacht

De 'window of opportunity' om grote kantelpunten nog te vermijden, loopt binnenkort af. Het toonaangevende Engelse tijdschrift *New Scientist*

publiceerde dan ook een paar jaar geleden al de coverstory *33 Reasons We Can't Think Clearly about Climate Change*. De bekende Amerikaanse auteur Jonathan Franzen publiceerde daarna in de *New Yorker* het essay en schotschrift *What If We Stopped Pretending?* (En als we nou eens niet langer doen alsof?). De urgentie dringt namelijk kennelijk onvoldoende tot ons door: tot enkelingen en groepen, tot parlementen en regeringen. Het is een wereldprobleem zonder enig precedent. Bovendien heeft de oorlog in Oekraïne een reusachtige wereldwijde ontwrichting teweeg gebracht op allerlei gebieden, en tot veel onwenselijk verder uitstel geleid.

De eerste oorzaak is natuurlijk luchtvervuiling met CO₂, afkomstig van fossiele brandstoffen. Die vervuiling blijft goeddeels onzichtbaar, maar warmt de atmosfeer langzaam maar zeker op. De grote oliemaatschappijen blijken dat al vele decennia te hebben geweten, maar hielden het zorgvuldig geheim voor de buitenwereld. Daarbij komt nog methaan uit de veeteelt, door mest en kunstmest uit de landbouw. En verder zitten er ook fijnstof en nanodeeltjes in de lucht, vooral bij fabrieken en rondwegen, waar omwonenden vaker longproblemen en kanker krijgen dan mensen die daar verder vandaan wonen. Daarvoor moet de indeling van het land in natuur en agrarische gebieden,

steden en industrieterreinen radicaal worden aangepast. Per omgaande en niet pas in verre decennia.

De seizoenen op het aardoppervlak verschuiven en ze worden bovendien korter of langer en vooral grilliger. Er komen weken tussendoor dat het ongebruikelijk warm of koud is. Vruchten en groenten bevroren of verdrogen. Dat leidt tot misoogsten, prijsverhogingen, schaarste. Vooral ook in de ontwikkelingslanden van het Zuiden. Dat heeft migratiegolven tot gevolg, legaal en illegaal. Hoeveel 'vreemdelingen' wil het Noorden opnemen? Daarover ontstaan tijdelijke en aanhoudende, sociale en etnische spanningen.

Ondertussen gaat het op de oceanen ook niet goed. Kustzeeën worden aangetast door windmolens en zonnepanelen.

Het is een zichzelf versterkend proces

Hele vissoorten verhuizen naar elders en dreigen uit te sterven; plaatselijke vissers moeten het afleggen tegen fabrieksvloten die maanden ter plaatse blijven. Ook het waterniveau in rivieren stijgt en daalt. Bruggen, dammen en dijken tasten het achterland aan, maken broedplaatsen voor vis ontoegankelijk en verschralen het stroomgebied.

Ver weg (en dus opnieuw onzichtbaar) hebben sneeuw en ijs grote invloed. In de Alpen, op Groenland, en op de Zuidpool smelten gletsjers en ijskappen steeds sneller weg, met decimeters tegelijk. Het helwitte oppervlak verdwijnt, grond en water piepen er doorheen. Daardoor wordt het zonlicht minder teruggekaatst en neemt de bodem meer zonnewarmte op. Juist in deze 'koudste' streken blijkt de opwarming zo nog veel sneller te gaan: het is een zichzelf versterkend proces.

Dit leidt er weer toe dat zeestromingen, straalstromen en weerpatronen veranderen, in de oceanen en in de atmosfeer, zoals El Niño (het Kerstkind), af en toe afgewisseld door La Niña. Van jaar tot jaar kan daardoor de watertemperatuur voor de kust van Peru ingrijpend veranderen en daarmee de hoeveelheid vis: een kerstcadeau. Die afwisselingen beïnvloeden niet alleen de rest van de Stille Oceaan, maar werken ook langdurig door, niet alleen op het Zuid-Amerikaanse continent maar zelfs aan de

andere kant van de wereld in de Atlantische Oceaan. Daar zijn weer andere ontwikkelingen aan de gang.

Het water wordt opgewarmd rond de evenaar, stroomt aan het zeeoppervlak naar het Noorden langs de kusten van West-Europa, waardoor daar plekken met vaak uitzonderlijk mild weer ontstaan (het Zuiden van Bretagne, Groot-Brittannië en Ierland).

Bij Scandinavië buigt de stroom westwaarts en koelt snel af, zodat bij Groenland een 'zinkgat' is ontstaan, waar het koude water, dat zwaarder is dan het omringende water, omlaag stroomt.

Vervolgens stroomt het water langs de oostkust van Canada

Dierentrek met de
precisie van een
Zwitsers horloge

en de VS weer naar het zuiden en komt daar door opwarming weer naar de oppervlakte. De kringloop is rond. Het is maar één voorbeeld van de vele grote

zeestromingen die aan en onder het oppervlak rondgaan, en voor toenemende verschillen zorgen. Door opwarming van het zeewater kan deze circulatie stil komen te liggen, met grote gevolgen voor het klimaat in onder andere West-Europa.

Kleine verschuivingen in de temperatuur ontregelen ook het gedrag van vele miljarden vogels en vissen die eenmaal per jaar van noord naar zuid trekken en terug. Die migraties zijn reusachtige verborgen mega-kalenders en uurwerken van activiteit, met de precisie van een Zwitsers horloge.

In Noord-Amerika is de Delaware Bay bijvoorbeeld een grote bron van voedsel. Juist als de vogels daar langskomen, loopt het gebied over van eindeloze hoeveelheden eitjes en krabbetjes, extra eiwitten die noodzakelijk zijn voor een verder vrijwel ononderbroken vlucht. In West-Europa speelt ons eigen Waddengebied een soortgelijke rol. Van dat soort kringlopen zijn er over de hele wereld duizenden, waarvan we de meeste niet eens op ons netvlies hebben staan. Ze zijn in de loop van honderden millennia nauwkeurig afgesteld, maar raken nu langzaam ontregeld.

Ondertussen heeft de menselijke activiteit zich vooral aan kusten en rond riviermondingen geconcentreerd. Van daaruit dringt ze geleidelijk aan steeds verder door in de binnenlanden, van het Amazonegebied in Zuid-Amerika en Afrika bezuiden

